

XALQ OG‘ZAKI IJODI JANRLARINI O‘QITISHDA NAZARIY MA’LUMOTLARDAN FOYDALANISH

DOI: <https://doi.org/10.53885/edinres.2021.87.99.090>

Nurjanova Yulduz Shukrullayevna,

*Berdaq nomidagi Qoraqalpoq davlat universiteti o‘zbek tili va adabiyoti
kafedrasi o‘qituvchisi*

Annotatsiya: maqolada ta’lim tizimi o‘quvchilariga xalq og‘zaki ijodi janrlarini, xususan, dostonlarni o‘qitishda zarur bo‘ladigan adabiy tushunchalar, nazariy ma’lumotlarni tanlash va taqdim qilish, doston matnini tahlil qilishning o‘ziga xos xususiyatlari, dostonlarni o‘qitishda alohida e’tibor beriladigan jihatlar haqida fikr yuritilgan.

Kalit so‘zlar: folklor, doston, nazariy ma’lumotlar, matn tahlili, adabiy tushuncha va istilohlar; mubolag‘a, nazariy bilim, ko‘nikmalar

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ДАННЫХ ПРИ ОБУЧЕНИИ ЖАНРАМ УСТНОГО НАРОДНОГО ТВОРЧЕСТВА

Нуржанова Юлдуз Шукрулловна,

*Преподаватель кафедры узбекского языка и литературы
Каракалпакского государственного университета имени Бердака*

Аннотация: В статье рассматриваются литературные понятия, выбор и представление теоретической информации, особенности анализа эпического текста, аспекты, которым уделяется особое внимание при обучении учащихся системы образования жанрам устного народного творчества, в частности, былинам.

Ключевые слова: фольклор, поэма теоретические сведения, анализ текста, литературные понятия и завоевания, преувеличение, теоретические знания, навыки

THE USE OF THEORETICAL DATA IN TEACHING GENRES OF ORAL FOLK ART

Nurzhanova Yulduz Shukurullova,

*Lecturer of the Department of Uzbek language and Literature of the
Berdak Karakalpak State University*

Abstract: The article discusses literary concepts, the choice and presentation of theoretical information, the features of the analysis of the epic text, aspects that are given special attention when teaching students of education genres of oral folk art, in particular, epics.

Keywords: folklore, poem, theoretical information, text analysis, literary concepts and conquests, exaggeration, theoretical knowledge, skills

Badiiy so‘z haqidagi dastlabki tasavvurlar insonlarda folklor elementlari orqali shakllanadi. Xalq og‘zaki ijodi o‘quvchilarni ko‘proq qiziqtiradigan, tasavvurlarini boyitadigan adabiyotdir. Bunda fantaziya, uni ifodalashda ayniqsa

mubolagʻaning kuchli boʻlishi tinglovchilarni oʻziga jalb etadi. Oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimida adabiy oʻqish dasturiga xalq ogʻzaki ijodi namunalaridan ertak, maqol va, asosan, dostonlar kiritilgan.

Folklorshunos olim Jabbor Eshonqul: “Folklor har bir ijodkorga oʻz yoʻli, uslubi, oʻzligini, oʻq tomir ildizini topishga yordam beradi”, – degan edi. Lotin Amerikalik ulugʻ adiblardan biri Xorxe Luis Borxes: “Adabiyot mif bilan boshlanib, mif bilan tugaydi”, – degan edi. Buni boshqacharoq qilib aytadigan boʻlsak, har qanday sanʼat, jumladan, badiiy soʻz sanʼati ham folklor bilan boshlanib, folklor bilan birga taraqqiy etadi”, – deb taʼkidlab oʻtadi. Haqiqatan ham, xalqning sevimli qahramonlari obrazi xalq ogʻzaki poeziyasida juda koʻtarinki ruh bilan tasvirlangan. Bu qahramonlar xalqning orzu va umidlarini oʻz harakatlarida, koʻpincha dushmanga qarshi qahramonona kurashlarida ifodalaydilar. Oʻzbek xalq eposining Goʻroʻgʻli, Avaz, Ravshan, Kuntugʻmish, Alpomish, Qorajon va Barchin kabi qahramonlari ham Markaziy Osiyo va butun turkiy xalqlar orasida mashhurdir.

Xalq ogʻzaki ijodi asarlarining mazmunini toʻla oʻrganish, badiiy xususiyatlarini tushunib olish uchun dastavval ularni eshitish, ifodali oʻqish va badiiy hikoya qilish lozim. Ertak va dostonlar qayta hikoyalashning badiiy qayta hikoyalash turiga juda mos keladi. Kasb-hunar kollejlari va litseylarda adabiy oʻqish mashgʻulotining eng muhim va masʼuliyatli masalalaridan biri – doston, ertak va qissalardagi ijobiy obrazlarni oʻquvchilarga toʻgʻri oʻrgatishdir.

Boshqa xalqlar ogʻzaki ijodida boʻlganidek, oʻzbek xalq ogʻzaki ijodining qahramonlarida ham ijobiy qahramonlarga xos umumiy xususiyatlar – zulmga va adolatsizlikka qarshi kurashda mardlik va qahramonlik, kishilarga gʻamxoʻrlik va mehribonlik, rostgoʻylik va samimiyat, sadoqat va vafodorlik, yovuzlikka nafrat va qora kuchlar ustidan gʻalaba qozonish, birinchi galda, vatanparvarlik, dushmanlarni ona Vatandan quvib chiqarish va magʻlubiyatga uchratish kabi olijanob insoniy fazilatlar mavjuddir.

Adabiyot darslarida xalq dostonlarini oʻqitishni boshlashdan oldin oʻquvchiga doston haqida nazariy maʼlumot berish lozim. Shuni unutmaslik kerakki, oʻrta maxsus kasb-hunar taʼlimida maktab taʼlimiga qaraganda mashgʻulot vaqti koʻproq, yaʼni 45 emas, balki 80 daqiqa ajratilgan. Shunday boʻlsa-da nazariy maʼlumot berishni meʼyordan oshirib yubormaslik lozim. Imkon qadar nazariy maʼlumotlarni toʻldirish va boyitish uchun oʻquvchiga uyga maqsadli topshiriqlar berish lozim.

Adabiy taʼlim orqali oʻquvchilar kelajakda egallaydigan kasbidan qatʼi-nazar bilishi lozim boʻlgan adabiy-badiiy tushunchalar mavjud, shulardan biri dostonlar. Oʻquvchi dars mashgʻulotida doston haqida qancha nazariy bilimga ega boʻlishi lozim? Oʻqituvchi darslikdan tashqari yana qanday manbalardan maʼlumotlar olishi mumkin? Masalan, doston haqida izohli yoki ensiklopedik lugʻatlarda batafsil maʼlumot berilgan. Oʻqituvchi shundan eng muhim jihatlarini ajratib oladi va oʻquvchiga taqdim qiladi:

Doston. Doston, poema – liro-epik janr; shu janrdagi badiiy asar. Oʻzbek xalq, ogʻzaki ijodi va oʻzbek mumtoz adabiyotida keng tarqalgan. Dostonda muayyan voqea liro-epik tasvir vositalari yordamida hikoya qilinadi. Unda hayot, voqelik keng koʻlamda qamrab olinadi, bir yoki ikkita bosh qahramon

ishtirok etadi, personajlar esa ko‘p bo‘ladi. Syujeti sertarmoq, rang-barang. Xalq og‘zaki ijodidagi Dostonlar nazm va nasr, yozma adabiyotdagi dostonlar nazmda bo‘ladi, bunda nasr voqealarni bog‘lovchi vazifasini o‘taydi. Yozma adabiyotdagi D.larda lirizm kuchliroq, ayniqsa, hozirgi zamon dostonlarida lirik asos yanada salmoqliroqdir. Jahon mumtoz adabiyotidagi dostonlar keng qamrovligi va hajmining kattaligi, ko‘tarib chiqqan ijtimoiy, siyosiy, axloqiy muammolari, syujetining sertarmokligi va drammatizmining o‘tkirliigi, personajlarining ko‘pligi bilan ajraladi. Bunday asarlar markazida jamiyat va xalq taqdiri turadi, jamiyat, xalq va qahramon yaxlit, bir butunlikda tasvirlanadi, ular o‘rtasida ziddiyat bo‘lmaydi, balki shu xalq, shu qahramon bilan tashki dushmanlar o‘rtasidagi kurash, yaxshilik bilan yomonlik o‘rtasidagi ziddiyat tasvirlanadi. Ularda vatanparvarlik, qahramonlik, insonparvarlik, mehr-muhabbat, do‘stlik va sadoqat, mehnatsevarlik g‘oyalari ilgari suriladi. Ilk dostonlar Yunonistonda paydo bo‘ldi. Ularda afsonaviy qahramonlarning jasorati, xudolarning karomati haqida kuylangan.

Xalq og‘zaki ijodining yirik namunasi — dostonlarning ham uzoq tarixi bor. Doston – o‘zbek xalq og‘zaki poeziyasining epik turi bo‘lib, unda ko‘pincha xalqning uzoq o‘tmishi, jangovar xarakatlari, vatanparvarligi va mardligi, sadoqati va vafodorligi madh etiladi. Xalq qahramonlik eposi o‘zining tuzilishi va xarakteri jihatidan ertaklarga nisbatan farq qiladi. Dostonlarda ma’lum tarixiy davr voqealari izchil va murakkab bayon qilinadi.

O‘zbek xalq dostonlarining deyarli ko‘pchiligi proza va poeziyadan tashkil topgan. Dostonda qahramonlarning sarguzashtlari she’rda, baxshining ular haqidagi naqllari esa prozada ifodalanadi.

O‘zbek xalq dostonlari mavzu va mazmun jihatidan xilma-xildir. Qahramonlik, ishqiy-qahramonlik, ishqiy-sarguzasht va tarixiy dostonlar mavjuddir. Maktab davrida o‘quvchilar “Ravshan”, “Kuntug‘mish”, “Alpomish”, “Rustamxon”, “Go‘ro‘g‘lining tug‘ilishi” dostonlari bilan tanishadilar.

Jumladan, “Alpomish” qahramonlik dostoni 9-sinfda va o‘rta maxsus ta’limida, xususan, akademik litseylarda o‘qitiladigan o‘zbek xalq dostonlarining eng qadimiy va eng go‘zal namunalaridandir. Doston haqida ma’lumot berishda dostonchilar, ularning hayot yo‘li masalalariga ham to‘xtalib o‘tish zarur. Dostonchilik o‘zbek xalq baxshilarining ko‘pchiligiga ota meros kasbdir. Bundan tashqari, dostonchilarning alohida maktablari bo‘lgan. Ijodiy yig‘ilishlar baxshilarning mahorat maktabi hisoblangan. Baxshilarning yig‘ilishib doston aytishishi, musobaqalashuv va qancha doston bilganlikni namoyish qilish ham alohida tantana – bayram hisoblangan.

“Alpomish” dostoni haqida ma’lumot berishda boshqa bir qancha baxshilar ham bu dostonni aytib yurganligi, lekin Fozil Yo‘ldosh o‘g‘lining og‘zidan yozib olingan bu dostonning “Alpomish”lardan eng mukammali ekanligini ta’kidlab o‘tishi lozim.

Doston hajm jihatidan katta va kompozitsiyasi murakkab bo‘lgani uchun sinfda ifodali o‘qish va obrazlarni tahlil qilishga kirishishdan oldin bir qancha ishlar qilinadi. Avvalo, o‘qituvchi doston haqida, dostonchilar haqida umumiy ma’lumot bergach, “Alpomish”ning mazmuni va obrazlar tizimi masalasiga to‘xtalib o‘tadi. Notanish so‘zlar lug‘ati yozdiriladi va keyin birinchi parchaning

ma'lum bir qismini o'qituvchining o'zi ifodali o'qib beradi.

So'ngra o'quvchilar dostonning umumiy mazmuni bilan tanishib chiqqach, asar obrazlari guruhlarga ajratilib, ularning xarakterli xususiyatlari aniqlanadi. Alpomish, Barchin, Qaldirgoch, Qorajon kabi ijobiy qahramonlar, Ko'kaldosh, Surxayl kampir, Toychaxon kabi salbiy obrazlar guruhlarga ajratilgach, o'quvchilar e'tibori Hakimbekning polvonlik xususiyatlariga jalb etiladi. Bu suhbatda Alpomish obrazining xarakteristikasi tuziladi.

Xalq og'zaki ijodini, xususan, dostonlarni o'qitishda o'quvchiga mubolag'a haqida nazariy bilim berib ketish lozim. Mubolag'a, giperbola — obrazli ifoda: adabiy asarda voqelikda mavjud va yo'q, bo'lishi dargumon shaxs, jonli va jonsiz narsa, voqea, hodisalarning nisbiylik mezonlari asosida kattalashtirib, burttirib, lofqofli aks ettirilishi. Mubolag'a aksning bosh alomatlari hayotiylikdan chekinish, favquloddaviylik, g'ayritabiyylikdir. Ma'lumki, in'ikoslar o'xshatish, istiora, sifatlash, jonlantirish, ta'riz, tazod va boshqa badiiylik vositalarining muayyan darajadagi xizmatlari tufayli yaratiladi. Mubolag'a ko'proq og'zaki va yozma adabiyotlardagi ertak, afsona, rivoyat va boshqa janrlarda, romantik, yumoristik, satirik usullarda yaratilgan asarlarda uchraydi. M.larga boy asarlar g'oyat katta qiziqish, zavqshavq bilan o'qiladi. Mubolag'a vositasida yaratilgan ijobiy obrazlar o'quvchini maf-tun etib, uning mehr-muhabbatini qozonsa, salbiylari kitobxon qalbidagi cheksiz g'azabu nafrat hislarini uyg'otadi. Adabiyot nazariyasida Mubolag'aning ko'p xillari bor. Asosiylari: tablig', ig'roq, g'uluv. Tablig'da bo'rttirilgan belgi, xususiyatlarning haqiqatga anchayin yaqinligi sezilib turadi.

Mubolag'aga tasvirlanayotgan yoki ta'riflanayotgan kimsa, nars, hodisa va shu kabilarni o'quvchiga yaqqol, ta'sirchan qilib yetkazish, uning sifatlarini orttirib, bo'rttirib ko'rsatish maqsadidan ishlatiladigan so'z va ibora; giperbola.

Mubolag'a "Alpomish" dostonida ham juda ko'p uchraydi. Mubolag'a asar voqeasi, qahramon xarakteri va portretini ifodalashda katta o'rin tutadi. O'qituvchi mubolag'a haqida ma'lumot berishda dostonidan quyidagi misollarni keltirishi mumkin:

Shumurti shoxalab har yoqqa ketgan,
Ichida sichqonlar bolalab yotgan;
Izdan tushgan pishak oltoyda etgan,
Shunday qalmoq qo'lin bulg'ab keladi.

"Beliga besh yuz quloch arqon yetmaydigan, to'qson molning terisidan kavush kiyadigan" polvonlar Alpomishdan engiladi.

Dostonida mardlik, bahodirlik, do'stlik va jasorat bilan bir qatorda oriyat masalasiga ham alohida e'tibor berilgan. Alpomish 90 alpning eng kuchlisi Ko'kaldosh bilan kurash to'shar ekan, kuchi yetmay turganda Barchin:

Yiqolmasang, to'ra, navbat tilayin,
Erkak libosini o'zim kiyayin.
Bor kuchimni bilagimga yig'ayin,
Bu qalmoqni pora-pora qilayin.
deydi.

Bu mehribonlik va ta'na Alpomishning qahr-g'azabini va g'ayratini tutaqirib yuboradi, u Ko'kaldoshni ko'kka otadi. Faqat o'zbek xalqi emas, balki

juda ko‘p xalqlar orasida ham uzoq vaqtlardan buyon sevib aytib kelinayotgan bu dostonning ijobiy qahramonlari birinchi galda vatanparvar kishilardir. Xalqda chin muhabbat, vatanparvarlik, mardlik va jasorat, samimiy sevgi va do‘stlik, dushmanga ayovsiz zarba berish tuyg‘usi – bu qahramonlarning asosiy xususiyatlaridandir.

Barchin Alpomishning kelganini eshitsa ham, o‘z va‘dasiga amal qilib, “Kimki to‘rt shartni bajarsa, shunga tegaman” deydi. Barchinning bu shart va va‘dasi olijanob mardlik namunasidir.

Dars davomida o‘quvchilarning diqqatini qahramon boshiga tushgan kulfatlarga, bulardan qutulish yo‘lidagi kurash va birinchi navbatda ona-yurtni sevish masalasiga qaratish lozim.

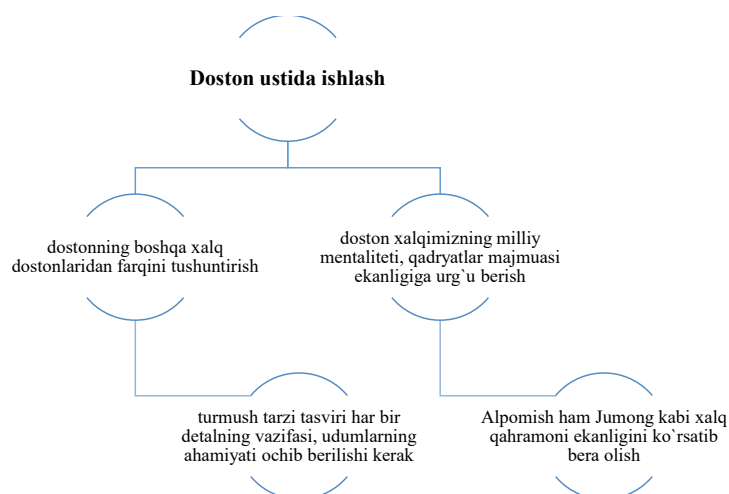
Matn o‘qib chiqilgach, odatda, uni tahlil qilishga kirishiladi. Tahlilda Alpomishning bahodirona kuch-qudrati uning barcha harakatlari faqat Barchinga yetishish emas, balki birinchi galda haqsizlik va kamsitishlarga, xo‘rluk va zo‘rlikka qarshi kurashdan iborat ekanligiga ahamiyat beriladi. Alpomish va Barchinlar xalqning sevimli farzandlari bo‘lganidek, Qorajon ham samimiy do‘stlikning yorqin timsoli ekanligini o‘quvchilar aytib beradilar.

Shundan so‘ng o‘qituvchi bu qahramonlar obrazi yozma adabiyotga ham ko‘chganligini aytadi va misol tariqasida Sobir Abdullaning “Alpomish” dramasini eslatib o‘tadi. Dostonning o‘ziga xos xususiyatini aks ettirish maqsadida ayrim parchalar o‘quvchilarga yodlatiladi, alohida soatlarda yod aytish mashg‘ulotlari o‘tkaziladi.

Akademik litseylarda “Alpomish” dostonini o‘qitish metodikasi mukammal ishlanmagan. O‘qituvchilar o‘zlari bilganicha o‘qitmoqda.

Doston millat tarixi, qadryatlar majmuasi, desak xato emas. Unda pedagogika fanlari doktori, professor, adabiyot darsliklari muallifi Qozoqboy Yo‘ldoshev ta‘biri bilan aytganda, aytilganlaridan aytilmaganlari ko‘p, ya‘ni asosiy mazmun matn ichida, harflar vositasida ifodalanmagan. Shuning uchun adabiyot o‘qituvchisi juda zukko yondashishi lozimshu o‘rinda o‘qituvchilarga metodik yordam sifatida Q. Yo‘ldoshevning “Alpomish talqinlari” nomli asaridan, Usmon Azim asarlaridan foydalanishni tavsiya qilish mumkin.

Quyida xalq dostonlari matni ustida ishlash bilan bog‘liq zarur tavsiyalar berildi:

Xulosa o‘rnida shuni aytish mumkinki, har bir o‘qituvchi adabiyot

darlarini tashkil qilarkan, ayniqsa, xalq og‘aki ijodi namunalarini o‘qitishda o‘quvchilarga asarni anglash uchun zarur bo‘ladigan nazariy bilimlarni amaliy ko‘nikmalar bilan parallel ravishda shakllantirib borishi lozim. Folklor janrlari orasida dostonlar o‘quvchi ma’naviy qiyofasining shakllanishida muhim ahamiyatga ega. Xalq dostonlari milliy mentalitetni o‘zida mujassam etgan muqaddas obida hisoblangani sabab uni o‘qitishda zyrakroq yondashish talab etiladi. Dostonlarda ko‘rinib turgan voqea yoki mazmundan ko‘ra ko‘rinmay turgan, matn ostiga yashiringan ma’nolar ko‘pdir. Shuning uchun o‘qituvchi o‘ta ehtiyotkorlik bilan o‘quvchini asar mazmuniga, mohiyatga olib kira olishi kerak, bunda mavzuga doir nazariy bilimlar ham kerak bo‘ladi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Milliy ensiklopediyasi. –T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti, 2000. 203-b.
2. O‘zbek tilining izohli lug‘ati. – T.: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi Davlat ilmiy nashriyoti 2020, 624-6.
3. Alpomish: O‘zbek xalq qahramonlik dostoni / Aytuvchi F. Yo‘ldosh o‘g‘li, yozib oluvchi M. Zarifov. — T.: «Sharq», 2010 - 400 b.
4. Yoshlik // 2014-yil 8-son, 23-b.